

Voisine-Jechová, Hana

České a slovenské cesty k roku 1968

In: *Česko-slovenské reflexe: 1968 : (jazyk - literatura - kultura)*.
Pospíšil, Ivo (editor). Brno: Tribun EU, 2009, pp. 97-105

ISBN 978-80-7399-812-7

Stable URL (handle):

<https://hdl.handle.net/11222.digilib/133493>

Access Date: 27. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

České a slovenské cesty k roku 1968

HANA VOISINE-JECHOVÁ (PAŘÍŽ)

Úvahy nad paralelami a rozdíly mezi českou a slovenskou situací v průběhu třiceti rozporných let 20. století, tj. od začátku druhé světové války po obsazení Československa vojsky pěti států Varšavské smlouvy v čele se SSSR v roce 1968, vycházejí, zdá se, z dojmu, že jde o epochu vyhraněnou. Dodnes však budí spoustu otázek, ve kterých se odráží celkové chápání toho, co je národ a jak se projevuje proměnlivé soužití lidí různých jazyků v jednom státním útvaru, který je ostatně také proměnlivý. Podle jakých kritérií je možno definovat národní příslušnost a jaký to má vliv a vývoj kultury a na formy existence v průběhu času? Tento problém se netýká pouze Čechů a Slováků, ale poznamenává dějiny různých národů od starověku dodnes.

Je příslušnost teritoriální. Člověk patří tam, kde se narodil a kde žije. A je příslušnost kmenová, identifikovaná často s příslušností jazykovou.¹ Jenže lidé nežijí stále tam, kde se narodili. Slovák Šafařík žil v Praze, Slovák Kollár žil v Budapešti, Moravan Tranoscius žil na Slovensku...

A otázka jazyka? Kdysi psali vzdělanci různých zemí latinsky, český král Václav II. byl německy píšícím minnesängrem a do české literatury obvykle zařazován není. Německy píšící Dobrovský, který se narodil v Uhrách, však ve všech dějinách české literatury bude citován. A Havlíček nechtěl považovat za českého spisovatele Praze narozeného a také česky píšícího S. Kapra, který byl původu židovsko-německého. Stává se Kundera spisovatelem francouzským?

Slovenština je Čechům srozumitelnější než lašské dialekty nebo chodština. Jenže chodský dialekt se objevuje pouze v některých spisech regionálních, zatímco existuje samostatná slovenská literatura, odlišná od literatury české. Bylo tomu tak vždy? Bude tomu tak i v dalším vývoji, ohroženém jazykovou a kulturní uniformizací? Slováci mohou číst české knihy, aniž by se češtině učili. Maďarsky psaným textům takto rozumět nebudou. Jenže s Maďary žili po staletí ve stejném administrativním celku

¹ Jan Patočka v článku *Falešná teorie národa a Slovensko* upozorňuje na herdrovské, dlouho uznávané pojetí, podle něhož « Národ je určen jazykem ... ». In : LL.č. 13, 23. května 1968. Cit. podle *JARO 1968. Čítanka pro děti a mládež*. Knihovna 150 000 SLOV, v únoru 1988, s. 187.

a to jejich kulturu poznamenalo. A někteří literární historikové se snaží vývoj slovenské literatury spojovat s prostředím maďarským.

Jde o problémy obecné, které se však ve vztahu Čechů a Slováků projevovaly specifickým způsobem a to poznamenalo i jejich stejné a rozdílné cesty k roku 1968. Lze ostatně těžko mluvit o jediném postoji Slováků. Je nutno vzít v úvahu nejen postoje individuální, ale i určité rozdíly spojené s konfesijní příslušností, často provázené i teritoriálním zakotvením², které na Slovensku dlouho existovaly – a snad existují dodnes, zatímco v Čechách se náboženská příslušnost v politice tak výrazně neodrazila. ³Bylo by sice nesprávné soudit, že slovenští protestanti smýšleli pročesky a slovenští katolíci se přikláněli spíše k Maďarům. Štúraova odluha byla prosazována protestanty, katolík Hlinka kdysi zvolil připojení Slovenska raději k Čechám než k Maďarsku... Jde tu spíše o konfrontaci dvou různě konstruovaných kulturních a společenských celků.

Na první pohled by se zdálo, že rozpory mezi příslušností teritoriální a kmenovou poznamenaly především kulturu slovenskou a že u Čechů se tyto dvě příslušnosti překrývaly. Situace je však složitější. Česká část bývalé československé hymny (a dnešní česká národní hymna) vyjadřuje příslušnost teritoriální, na Slovensku naproti tomu je, a to právě v období štúrovské odluhy, kdy byla zdůrazněna, příslušnost kmenová v písni *Hej Slováci*. Tento text byl sice namířen proti maďarizaci, ale otevíral i cestu odklonu od Čechů.⁴

Příslušnost kmenová se v 19. století prosazovala i v Čechách a po skončení druhé světové války nabyla takové převahy, že vedla k odsunu sudetských Němců. Respekt příslušnosti teritoriální byl znova nastolen, byť ne bez konfliktů, až vytvořením samostatného slovenského státu po tzv. sametové revoluci. Problémy však zůstávají.

S tím je spojen i rozdílný vývoj situace v letech 1938-1945 a jeho dozvuky v Čechách a na Slovensku. Pro Čechy bylo zřízení Protektorátu Čechy a Morava katastrofou, pro Slováky nebylo vytvoření Slovenského státu tak jednoznačné, byli i ti, kdož jej přivítali se sympatiemi nebo skoro se sympatiemi. Jenže povstání proti německé okupaci (Slováci si byli vědo-

² Zdá se, že rozdíly mezi severním a jižním Slovenskem jsou výraznější než rozdíly mezi různými oblastmi českými.

³ To neznamená, že by v Čechách za první republiky církev do politiky nezasahovala; rozdíly mezi katolíky a protestanty se tam však neprojevovaly tak jasně jako na Slovensku.

⁴ Těmito otázkami se zabývá Karel Krejčí v knize *Jazyk ve vývoji společnosti*, Praha 1947, a to zvláště ss. 24-27.

mi, že jsou *de facto* státem okupovaným) vypuklo na Slovensku a mělo jiný dosah než několik dnů bojů na konci války v Praze, byť jeho hodnocení procházelo a prochází různými zvraty. Postoj Čechů byl tehdy (a v tomto případě je dodnes) jednoznačný. I rozhodní nekomunisté, později pronásledovaní a vězněni, vítali v květnu 1945 s nadšením Rudou armádu a také později, když mnozí lidé nesouhlasili s odsunem Němců, nikdo na dobu německé okupace nevzpomínal nostalgicky.

Na Slovensku si na nacistické období také nikdo nevzpomínal kladně, situace však byla jiná. Poprava Tisa pobouřila některé katolíky. Jestliže vztah Čechů k Němcům byl tehdy - a k nacistům vždy - jednoznačně negativní, Slováci se takto proti Maďarům nepostavili. Jak na tuto situaci reagovali spisovatelé a jejich čtenáři? V obou zemích oficiální kultura vzbuzovala často odpor. Jenže kdo mohl za komunistického režimu znát třeba jen *Svet na Trasovisku* od Cígera-Hronského, kde je kritizováno slovenské povstání? Autor emigroval, jeho knihy byly nedostupné.

Spojení Čechů a Slováků v jednom státě bylo od začátku problematické. Na konci šedesátých let Mináč označil masarykovskou demokracii, v Čechách obecně obdivovanou, za téměř genocidu pro Slováky, což pohoršilo nejen Čechy, ale i Slováky, jak o tom svědčí reakce Husákova.⁵

Na Slovensku po válce komunisté nezvítězili tak jako v Čechách – i mohlo by se zdát, že nebudou prožívat kocovinu z « lyrické iluze » tak silně jako Češi. V literatuře se však tento rozdíl přímo neodráží. V obou zemích se zklamání a rozhořčení spojovalo často s výčitkami svědomí těch, kdož uvěřili komunistickým heslům. Na Slovensku však k tomu přistupovaly ještě rozpory spojené s uspořádáním státního soužití nebo nesoužití Čechů a Slováků. KSČ měla, aspoň v prvních poválečných letech, už z tohoto důvodu více potíží s prosazováním své politiky na Slovensku než v Čechách a byla nucena k různým ústupkům. A paradoxně toho Slováci využívali k pomoci Čechům. Čeští vědečtí pracovníci, kteří se dostávali po roce 1948 do konfliktu s oficiální mocí v Praze, nacházeli porozumění na Slovensku. Někteří se tam usadili téměř natrvalo, jako Milena Cesnaková-Michalcová, jiní – jako Jiří Veltruský – dali nakonec přednost emigraci, byť jim byla možnost působení v Bratislavě nabídnuta. Zdá se, že v určitých kruzích inteligence byla větší solidarita mezi Slováky a Čechy než mezi Čechy samými. Bylo to dáno tím, že Slováci byli odvážnější než Češi? Někdy se skoro zdá, že Slováci byli v té době mentálně bližší Polákům než Čechům. Mnozí Češi začali tehdy číst slovensky, aby se seznámili se západoevropskými spisovateli, které se česká nakladatelství ne-

⁵ Viz *JARO 1968. Čítanka pro děti a mládež, o.c., s. 223.*

odvažovala vydávat.

Iniciativa kulturního kádrování vycházela především z české strany. Ladislav Štoll působil v Čechách, stejně jako Rzounek, Hrzalová a mnozí jiní. J. B. Čapek, Karel Krejčí, Václav Černý, Jan Patočka a četní jiní museli i z Karlovy univerzity odejít. Milan Pišút nebo Ján Bakoš mohli veřejně působit dál a v Nitře dokonce vzniklo výzkumné středisko otevřené novým vědeckým proudům. Ivan Sviták mluví o totální diktatuře, reprezentované plnokrevnými Čechy, jejíž nejhroší výstřelky byly korigovány na snesitelnou míru přirozenou inteligencí dobromyslného lidu slovenského, moravského a zčásti i českého.⁶ Nelze však hledat jenom rozdíly. Češi a Slováci zasedali na stejných schůzích, diskutovali o stejných problémech. I na Slovensku se kultura kádrovala, jak o tom svědčí např. Šefránkův referát na aktivu spisovatelů-komunistů v březnu 1951.⁷

Mnoho z těchto otázek zůstává otevřeno. Odrážejí se ve všech kulturních projevech, v poezii, divadelních hrách, ve skečích, songách atd. Specifických podob nabývají i v některých dílech narativních, na které bych zde chtěla upozornit. Zvolila jsem si jen jednu omezenou oblast – a i k té přistupuji spíše s tázáním než s tvrzením.

Rozdíly mezi českou a slovenskou literaturou se projevovaly přinejmenším od konce XVIII. století, je možno tedy mluvit spíše o pokračování určité tradice než o vytvoření situace nové. Češi jsou obecně považováni za národ realistický, zatímco Slovákům je často přisuzována – stejně jako Polákům – mentalita romantická. Romantismů stejně jako realismů je mnoho a vyskytují se všude, na Slovensku však byly jejich projevy jiné než v Čechách – a to se odrazilo i v tom, že se tam později jinak navazovalo na surrealismus, který v podobě nadrealismu zůstával ještě v poválečných letech esteticky aktuální, zatímco český surrealista Vítězslav Nezval přijal úlohu tendenčního básníka a prosazování socialistického realismu, v Čechách důslednější než na Slovensku, omezovalo projevy volné imaginace. Navázání na literaturu předválečnou bylo tedy v Čechách jiné než na Slovensku. Vedle hry představ se tam výrazněji prosazovala filozofická reflexe. Souviselo s tím i to, že sklon k lyrizování prózy byl v dané době na Slovensku dosti patrný, zatímco v české literatuře převládal spíše popis a spekulace? Mezi oběma literaturami nejde ostatně o rozdíly zásadní. V obou zemích se narativní fikce prolínala s reportáží, v obou zemích – stejně jako i v zemích jiných – se dostával do popředí historický

⁶ Viz jeho článek publikovaný 10. dubna 1968 v časopise *Student* a citovaný v publikaci *JARO 1968. Čítanka pro děti a mládež, o.c.*, s. 104.

⁷ Viz *Čítame slovenskú literatúru I (1939-1955)*, Bratislava 1997, s. 177 sqq.

román v novém pojetí a podobných příkladů by bylo možno najít více.

K tomu přistupuje ještě další otázka. V jakém smyslu byla estetická koncepce slovesného výrazu spjata s filozofickými, etickými, ba i politickými snahami doby směřující k Pražskému jaru, které nebylo pouze pražským ?

Po roce 1956 se literatura stávala společenskou a politickou bilancí a etickou výzvou ve všech zemích, které se po druhé světové válce octly ve sféře sovětské. Programovým textem byl *Poemat dla doroslych* Adama Ważyka a jeho různé obměny se rychle objevily i jinde. Byla to literatura protestu – a nesmírné naděje, neboť vznikla iluze, že bude možno svobodně mluvit a kritikou dosáhnout nápravy. Jenže do toho zasahovaly ještě tendence další a celé toto období probíhalo vlastně víceproudově. Podíleli se na něm komunisté i nekomunisté, a byť je naivní hodnotit literární díla podle politické příslušnosti autorů, v tomto případě tato příslušnost značný význam měla.

Jak už bylo řečeno, v Čechách i na Slovensku se v té době často prolínala narativní fikce s reportáží, profesionálně však byli – a mohli být – žurnalisty především komunisté a lidé, o jejichž prokomunistickém smýšlení se nepochybovalo. A tito lidé neprožívali a ve svých dílech nepopisovali pouze absurdity vnějšího života, ale i tázání nad tím, kde byla jejich vlastní vina. Pro tento přístup jsou příznačné Mňačkovy *Opožděné reportáže* a Vaculíkova *Sekyra*. Jde sice o díla žánrově odlišná, určité společné rysy však mají – a lze dokonce říci, že Vaculík je i po jiných stránkách blízký slovenské próze, a to nejen Mňačkově.

Nejde jen o to, že se v *Sekyře* objevují slovenské motivy. Ve své proze český autor využívá několikvrstvého zobrazení v čase s výraznými prvky lyrickými, t.j. postupů, které se ve slovenské literatuře objevovaly častěji než v informativních, trochu kafkovských naracích Kunderových nebo v karikaturách a autokarikaturách Škvoreckého.

Ve vztahu k dané situaci politické však šlo ještě o něco jiného. Mňačko i Vaculík byli komunisté a snažili se tehdy ještě, byť ne důsledně, oficiální ideologii hájit s poukazem na to, že chyba není v systému, ale v lidech, kteří ho zneužívají. Je to obhajoba slabá, neboť kterak hájit systém, který vedl k lidské degradaci ? Všichni spisovatelé jsou si toho vědomi – mnohým z nich to však ještě vadí. Část literatury dané doby, a to nejen v Čechách a na Slovensku, se snaží vypořádat s tímto problémem.⁸ Autoři, kteří prožili éru lyrické iluze, na tuto otázku v době před rokem 1968 většinou nenacházejí jednoznačnou odpověď. Zdá se však, že jí jsou zne-

⁸ V tomto kontextu by bylo možno citovat prózy J. Andrzejewského.

pokojevíání především spisovatelé na Slovensku. To pak vede někdy k prolínání objektivní obžaloby a subjektivní zpovědi, kde už nejsou pouze konstatovány absurdity a zločiny páchané ve jménu politického systému, ale kde je analyzováno i lidské vědomí, v němž se střetává statut « être pour autrui » s nejistotou subjektivního bytí. Žurnalistický popis přechází do fantastiky, sociální a politická kritika končí v jakési nesmyslné vizi zničení lidské individuality, jako je tomu v Tatarkově *Démonu souhlasu*.

Určitý typ žurnalismu se objevuje i v Kunderových prózách z dané doby.⁹ Je to však jiný žurnalismus než ten, s kterým se setkáváme u Vaculíka nebo Mňačka, a označení žurnalismus je zde vlastně nepřesné. Nejde o popsání událostí, o kterých by se mohlo psát v novinách. Autor ostatně profesionálním žurnalistou nebyl, v dané době už nebyl ani komunistou (aspoň ne tím oficiálně pravověrným) a dilema, zda špatný je systém nebo jeho aplikace, ho nemuselo znepokojoovat. Popisoval situace, které vznikaly – a mohly vznikat – v prostředí morální degradace, kde se někdy zdánlivě stírala hranice mezi člověkem naivním, člověkem bezcharakterním a cizincem ve smyslu kaskovském. Zároveň však tato proměnlivá hranice existovala, lidé na ni naráželi, dostávali se do absurdních konfliktů s druhými i sami se sebou. Kdo za to mohl? Kunderovy prózy nejsou explicitní, nekladou přesně definované otázky, jako je tomu často u Vaculíka nebo Mňačka. Je nutno hledat jejich smysl, hledat místo člověka ve světě, který ztrácel své základy. V centru zájmu je člověk, ne však ve smyslu psychologickém jako bytost složitá, mnohotvárná a proměnlivá, která – vystavena vnějšímu nátlaku – degeneruje, pociťuje výčitky svědomí a neví, jak dál. Jeho postavy nejsou představeny s mnohostí psychologických, těžko postižitelných odstínů. Jestliže se moderní literatura vyvíjí mezi Kafkou a Sartrem na jedné straně a Dostojevským, Proustem a Virginíí Woolf na druhé, Kundera patří k té první orientaci. Chápe lidské bytí ve smyslu filozofickém, existenciálním. Avšak to, že prózy tohoto zaměření mohly být tehdy napsány a čteny, mělo nesmírný význam. Pomáhaly vystoupit z kadlubu zeschematizovaného myšlení založeného na protikladech přesně vyhraněného dobra a zla, přesně vyhraněných postojů pokrokových a nepokrokových a zařazovaly českou literaturu – a s ní i českého čtenáře – do kontextu světové kultury. A v dané době mohly být – a také byly – čteny jako protest proti politice kádrování, tj. právě proti té politice, která potlačovala svobodný rozvoj literatury – i celé společnosti.

Je však nutno vzít v úvahu přinejmenším ještě Škvoreckého a Hrabala. Ani u nich nejde o otázku, zda za neutěšenou situaci je odpovědný poli-

⁹ Mám na mysli jeho *Směšné lásky* a *Žert*.

tický systém nebo jeho nesprávná aplikace, nebo spíše to, jak tento systém zdemoralizoval lidi. Děj Škvoreckého románu *Zbabělci* je ostatně situován do konce druhé světové války a do začátku let poválečných, tj. do doby, kdy se komunisté ještě nezmocnili vedení země. Je to na první pohled karikatura zbabělých malých měšťáčků a ne kritika komunistického zřízení – i je skoro s podivem, že jejich karikatura tak vadila tehdejšímu režimu. Jenže právě tito malí zbabělí měšťáčci umožnili tzv. vítězství komunistické strany. Bylo možno mu zabránit v rámci mezinárodních politických vztahů? Asi sotva. Ale pocit vlastní nemohoucnosti, zbabělosti a nedůstojnosti zůstává. Román Škvoreckého však působil ještě v jiném smyslu. Zrušil heroický pohled na minulost, zesměšnil posvátný mýtus. Je příznačné, že se mu často vytýkalo i to, že místo Rusové užíval výrazu Rusáci.

Slavnostní tón je české literatuře vzdálenější než literatuře slovenské. V období meziválečném sice mezi nejvýznamnější spisovatele patří Vančura a Durych, kteří tento přístup dovedli zaktualizovat, na ty však spisovatelé po skončení druhé světové války přímo nenavazovali a čtenáři si nostalgicky vzpomínali na Čapkovy povídky, tehdy těžko dostupné, a na celou tradici humoru a vtípu, která se v Čechách v různých podobách vyvíjela od pradávna. Škvoreckého neuctivé komentování lidských slabostí a absurdit bylo osvobozením kulturním – a to automaticky napomáhalo i osvobození politickému.

Tradice humoru je na Slovensku jiná v Čechách. Slovenští spisovatelé se po dlouhou dobu inspirovali především přírodou, do které někdy zasazovali zemanská sídla a střetání s maďarskými grófy. Slavnostní tón mohl do jejich textů pronikat snadněji než do literatury prostředí městského, s nímž je značná část české kultury od začátku XIX. století, ba i od dob dřívějších, spjata. *Švejk* nemá na Slovensku obdobu. Neznamená to, že by tam humor neexistoval. V Tatarkovč *Démonu súhlasu* jsou scény absurdní, někdy i komické. Je možno jej zařadit do komplexu děl, která demaskovala tehdejší politický systém výsměchem. Není tam však humor zdánlivě naivního plebejce, ale karikatura, která přechází do fantastických vizí.

Dílo Hrabalovo má ještě jiný charakter. Explicitní kritika tehdejšího režimu v něm skoro není. Velká část jeho díla spadá do doby po roce 1968 a v nich také, a to především v *Příliš hlučné samotě* (1976), autor nejsilněji vyjádřil to, co tehdy lidé mohli a nemohli prožívat – ale jehož zobrazení jim dávalo existenciální oporu. Stejným způsobem se však Hrabal vyjadřoval i dříve, v prózách jejichž sazba byla někdy rozmetána, ale které

se v nových variantách objevovaly znova. Je v nich ukázán život, který má svou hodnotu bez ohledu na politické koncepty. Ale tento život je ohrožen, radost, kterou lidé vyhoštění z komunistické společnosti využívají, je absurdní, proměňuje se v cosi přízračného. Jeho hrdinové často jásají v situacích, které je ponižují, které jsou bezvýchodné. Jenže právě to, že dovedou „jásat“, jim dává převahu nad byrokratickými funkcionáři, nad hrůzami znelidštěného světa. Hrabal vzdoruje režimu svým zdánlivým optimismem, který ukazuje, že člověka nelze ponížít, že lidská hodnota je nad všemi politickými systémy a intrikami. Přesto však někteří jeho hrdinové hynou, často i sebevraždou, kterou skončil i autor sám.

Na první pohled by bylo možno říci, že po tematické stránce Hrabal totalitní režim nekritizuje. Dělá však něco víc: tvoří díla, která jsou v přímém protikladu ke koncepcím socialistického realismu. Ukazuje, že život je jinde než v ideologii, v jejích aplikacích a prázdných frázích. A je příznačné, že právě tato vize světa byla pro představitele totalitní moci nepřijatelná.

Autory, české i slovenské, které jsem dříve citovala, by bylo možno srovnávat navzájem nebo i hledat jejich paralely s autory jiných zemí. Hrabal má pozici specifickou, a to především v rámci tradice české. Navazuje na různé Palečky, hloupé Honzy a Švejky a konfrontuje je s existenciálním postojem cizince, který svou situaci překonává, ale často v ní i hyne. Lze mluvit o jakémsi optimistickém, aktivním existencialismu? A jsou jeho díla optimistická? Optimismus není kategorií estetickou. Hrabal píše prózy osobité, které spojují vizi absurdního (a v Čechách konkrétně prosazovaného) světa s neformulovanou výzvou k pasivnímu (a vlastně velmi aktivnímu) odporu.

Tyto úvahy lze těžko zakončit nějakým zevšeobecňujícím závěrem. Jsou založeny spíše na tázání než na konstatování. Znáám lépe to, co se dělo v Čechách, než to, co se dělo na Slovensku, a to se v mém příspěvku nutně odráží: literatury, které cituji, nejsou zastoupeny rovnoměrně. Nechtěla jsem ostatně podat obraz jejich vývoje v dané době, ale upozornit na jeden jejich aspekt: jak se v nich projevovала kritika politického systému a jak se v nich formoval obraz člověka tímto systémem deformovaného. Je možno říci, že v rámci romantičtější tradice se ve slovenské literatuře častěji objevovaly psychologicky zabarvené portréty postav procházejících individuálním, většinou neblahým vývojem, tj. že kritika totalitního systému se těsně propojovala s obrazem vykořeněného člověka – zatímco v Čechách šlo spíše sféry dvě, které se neprolínaly, ale byly konfrontovány? K takovému tvrzení by bylo třeba dalších a hlubších rozborů.

Chtěla bych však upozornit na aktuálnost – a nezbytnost – studií věnovaných těmto otázkám. V létě 1968 napsal Jiří Mucha:

Druhý Mnichov by nepřežila nejen vláda, která by ho podepsala, ale zhroutil by se definitivně celý národ. Stál by možná znovu němě pod okny Hradu, ale pak by v bezmocné nechuti šel upalovat ty, které ctil, a prodával by to, za co chtěl obětovat život.¹⁰

Následky tohoto druhého Mnichova, který jsme zažili, nebyly po stránce materiální tak děsivé jako následky prvního Mnichova, nestály miliony lidských obětí. Ale zdemoralizovaly lidi a to se projevuje dodnes. I je nutno se vracet k letům, kdy se ještě věřilo v nápravu, a to nejen po stránce politické, ale i morální. A tohle platí pro Čechy stejně jako pro Slováky a v různých podobách i pro mnohé jiné národy.

---

¹⁰ Publikováno v *LL*. č. 22., 25 července 1968. Cit. podle *JARO 1968. Čítanka pro děti a mládež, o.c.*, s. 271 .

